

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Over Ares en Eirene-of de late verbintenis van internationale betrekkingen en vrouwenstudies

Reinalda, B.

Citation

Reinalda, B. (1990). Over Ares en Eirene-of de late verbintenis van internationale betrekkingen en vrouwenstudies. *Acta Politica*, 25: 1990(3), 325-356. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3449827>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3449827>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

- Sainsbury, D. (1985), Women's routes to national legislatures: a comparison of eligibility and nomination in the United States, Britain and Sweden, European Consortium for Political Research, Barcelona.
- Schokking, J.C. (1958), *De vrouw in de Nederlandse politiek: emancipatie tot actief burgerschap*, Van Gorcum, Assen.
- Sinkkonen, S. (1985), 'Women in local politics'. In: E. Haavio-Mannila, e.a. (red.), p. 81-105.
- Stacey, M., and M. Price (1981), *Women, power, and politics*, Tavistock Publications, London.
- Stanwick, K., and C. Li (1977), *The Political Participation of Women in the United States*, The Scarecrow Press, Metuchen.
- Tingsten, H. (1937), *Political Behaviour: Studies in election statistics*, P.S. King & Son, London.
- Valen, H. (1988), 'Norway: decentralization and group representation'. In: M. Gallagher and M. Marsh (red.), p. 210-235.
- Vallance, E. (1979), *Women in the House. A Study of women members of parliament*, The Athlone Press, London.
- Vallance, E. (1984) 'Women candidates in the 1983 general election', *Parliamentary Affairs*, vol. 37, no. 3, p. 301-309.
- Welch, S. (1977) 'Women as political animals? A test of some explanations for male-female political participation differences', *American Journal of Political Science*, vol. 21, no. 4, p. 711-730.
- Welch, S. (1978) 'Recruitment of women to public office: a discriminant Analysis'. *Western Political Quarterly* 31, 3, p. 372-380.
- Zielonka-Goei, M.L. (1989) *Uitzicht op de toekomst. De totstandkoming van Verkiezingsprogramma's voor de Tweede Kamer-verkiezingen van 1986*, Eburon, Leiden.

Literatuur

Over Ares en Eirene – of de late verbintenis van internationale betrekkingen en vrouwenstudies*

B. Reinalda

Korte schets van de huidige situatie – De vaklui: 'volgens ons staan in de internationale betrekkingen uiteindelijk staten, conflicten en macht centraal' (verwijzend naar de hoofdfiguur op het toneel): 'kort gezegd, draait alles om Ares'. Enkele jonge vrouwen: 'cherchez la femme!' De vaklui (glimlachend doch beslist): 'nee, dat is bij ons niet aan de orde'. Achter Ares verschijnt nu Eirene, kijkend in de richting van de vrouwen; enkele vaklui: 'dus toch!?' De overige vaklui: 'laat zij wegblijven: zij is hier niet relevant'. De jonge vrouwen gesteund door enkele vaklui: 'dat is zij wel; bovendien: zij bestaat en zal het vak verrijken'.

1. De late verbintenis van internationale betrekkingen en vrouwenstudies

Het met de London School of Economics verbonden blad voor internationale studiën *Millennium* bijt in 1988 de spits af door als eerste vaktijdschrift een debat over het thema 'Vrouwen en internationale betrekkingen' aan te gaan. Volgens Fred Halliday is de leer der IB een opmerkelijke uitzondering in de reeks maatschappijwetenschappen die steeds meer het belang zijn gaan inzien van gender-vraagstukken. 'A survey of the articles published in and books reviewed by the main British and American international relations journals will reveal little, if anything, on gender questions, or anything reflecting an awareness of the expansion of interest in related areas of the social sciences', aldus Halliday. Sheila Rowbotham's uitspraak uit 1973 over vrouwen en geschiedenis parafraserend, spreekt hij over vrouwen als "hidden" from international relations.

Halliday verklaart deze uitzonderlijke situatie met behulp van vier voor de leer der IB weinig vleiende factoren. De eerste is de 'institutionele inertie' van het vak. Deze maakt dat diegenen die wel geïnteresseerd zijn, uitwijken naar een niet-academische context of naar andere disciplines (b.v.

* Van diegenen die mij op enigerlei wijze met dit artikel geholpen hebben, dank ik Esther Appelo bij naam. Zij overtuigde mij van de zinvolheid ervan en stimuleerde mij met literatuur en kritiek.

de antropologie). De tweede factor is de 'selectieve afzondering' waarbij de overwegend door mannen bedreven leer der IB geen oog blijkt te hebben – of te willen hebben – voor bepaalde ontwikkelingen elders in de sociale wetenschappen, of in dit geval vrouwenstudies. Hieraan wil ik toevoegen dat deze factor ook opgaat voor diegenen die een kritisch IB-paradigma voorstaan. Deze mannen hebben hun handen vol aan de uitwerking van de klassenbenadering en voelen zich niet geroepen zelf ook nog het gender-vraagstuk aan te snijden. Dit laten zij over aan de inmiddels elders geïstitutionaliseerde vrouwenstudies. Als derde verklarende factor noemt Halliday de traditionele gerichtheid op 'high politics', dat wil zeggen op de bemoeienis van staten met veiligheid en macro-economisch bestuur – sferen die meestal met mannen en niet met vrouwen geassocieerd worden. Dat de uitbreiding van het vak met transnationale betrekkingen – die ook niet-gouvernementele actoren en sociale aspecten omvatten – de gender-vraagstukken niet in beeld gebracht heeft, komt omdat de IB-praktijk per saldo 'an especially male-dominated reserve' is. Hierin komen vrouwen nauwelijks voor en zijn zelfs ongewenst. Halliday verwijst naar het conventionele (en ziet zelden ook confessionele, BR) gedachtengoed dat vrouwen niet 'geschikt' zijn voor het dragen van verantwoordelijkheid in de buitenlandse politiek, defensie of diplomatieke dienst en niet 'betrouwbaar' zijn waar het gaat om zaken van veiligheid en crisis. De voornaamste verklarende factor acht hij ten slotte de veronderstelling dat IB en gender gescheiden sferen zijn. Om het verloop van betrekkingen tussen staten te onderzoeken, zo is de gedachte, zijn gender-vraagstukken niet relevant. Het negeren van gender-vraagstukken in de internationale sfeer bevestigt op zijn beurt de veronderstelling dat internationale processen gender-neutraal zijn, dat wil zeggen geen effecten hebben op de maatschappelijke plaats en rol van vrouwen, respectievelijk de onderlinge posities van vrouwen en mannen. De vraag naar vrouwen en IB houdt volgens Halliday dan ook een dubbele uitdaging in: zowel zoeken naar gender in de IB-sfeer als analyseren wat de maatschappelijke gevolgen van internationale processen in dit verband zijn (Halliday 1988: 419-420).

Halliday's factoren wijzen erop dat de door vakgenoten opgeworpen drempel die genomen moet worden alvorens naar sekse te kunnen differentiëren, bij de leer der IB hoog is. Hiermee onderscheidt de leer der IB zich van het internationaal recht dat weliswaar ook moeite met seksedifferentiatie heeft, maar zijn ogen niet voor de werkelijkheid gesloten houdt en door de ontstane rechtspraktijk ook niet gesloten kan houden. 'Het Nederlandse recht wordt verder geïnternationaliseerd', aldus Henc van Maarseveen. 'Zowel het regionale recht, met name dat van de Europese Gemeenschappen, als het mondiale recht bepalen de nationale praktijk in

toenemende mate. Dat geldt tevens voorzover het internationale recht op vrouwen betrekking heeft'. Dat het internationaal recht inzake vrouwen vaak op de nationale rechtsontwikkeling vooruitloopt en makkelijker op nieuwe denkbeelden en problemen kan inspelen, komt omdat nationaal-politieke belemmeringen de gedachtenwisseling op internationaal niveau minder hinderen. De opvattingen worden bovendien meer in globale formuleringen vastgelegd, waarbij 'het verband tussen algemene uitspraken en concrete vraagstukken in de internationale sfeer losser is dan in de nationale sfeer' (in: Van Maarseveen e.a. 1987: 20-21).

De late verbintenis van IB en vrouwenstudies heeft behalve met een hoge drempel bij de leer der IB van doen met een beperkte internationale belangstelling van vrouwenstudies. Activiteiten van vrouwenstudies op IB-terrein zijn in vergelijking met antropologie, geschiedenis of algemene politicologie minder omvangrijk. Hier telt dat de internationale politieke sfeer weinig vrouwenparticipatie kent – in elk geval minder dan op (sub) nationaal niveau – en vooral ver afstaat van de beleavingswereld van vrouwen uit de zogenoemde tweede golf van de vrouwenbeweging. Ondanks belangstelling voor ontwikkelingen elders in de wereld is het politieke en strategische denken van de tweede golf overwegend nationaal georiënteerd. Het Internationaal Jaar van de Vrouw (1975) is niet door de tweede golf geïnitieerd maar het resultaat van nog op de eerste golf teruggaande en binnen de Verenigde Naties actieve internationale vrouwenorganisaties en het gewicht destijds van de politieke aspiraties van de Derde Wereld. Pas door de hieruit voortgekomen intergouvernementele vrouwenactiviteiten tijdens het VN-Decennium voor Vrouwen (1976 – 1985) zijn feministes uit de tweede golf zich begin jaren tachtig gaan bezinnen op het internationale niveau (Reinalda/Verhaaren 1989: 261-262). Het oordeel van Sarah Brown over de IB-interesse van vrouwenstudies – 'International theory has failed to theorise gender; feminist theory has failed to theorise about international relations' (1988, 461) – gaat mij evenwel te ver. Wie tijdschriften als *Feminist Review*, *Feminist Studies* en *Women & Politics* of vergelijkbare Nederlandse doorneemt, merkt dat het aantal IB-artikelen gering is, maar niet afwezig. Wel komt van het hele IB-scala slechts een beperkt aantal onderwerpen ter sprake. Volgens J. Ann Tickner houdt de sfeer van 'high politics' voor vrouwelijke politicologen iets onaantrekkelijks. Zij publiceren nauwelijks over diplomatie, buitenlandse politiek of defensie, wel over internationale politieke economie, Noord-Zuidverhoudingen en zaken van verdelende rechtvaardigheid (1988: 429). Het best door vrouwen onderzocht en doordachte IB-onderwerp is vrouwen en (of: in) ontwikkeling (in Engelstalig jargon: WID = Women in Development), voor zover dit althans niet wordt opgevat als nationale proble-

matiek. Gegeven de theorievorming bij de wel onderzochte onderwerpen – waarover later meer – meen ik, anders dan Brown, dat het internationale gezichtsveld van vrouwenstudies niet ontbreekt maar nog te smal is.

Het genoemde debat in *Millennium* over gender en IB (1988: 419-537; 1989: 245-272) beschouw ik, hoewel het beide partners nog aan ervaring in de omgang ontbreekt, als verbintenis tussen vrouwenstudies en leer der IB. Wat telt is dat vrouwen de bestaande IB-uitgangspunten in een vak-tijdschrift stevig ter discussie stellen en dat een aantal mannelijke hoogleraren IB bereid is het gender-debat aan te gaan (vgl. §§ 8 en 9). In dit opzicht verschilt de Britse situatie vooralsnog van de Nederlandse. Bij de hoogleraren IB in Nederland heeft het er veel van weg dat hun reserves ten aanzien van vrouwenstudies groter zijn dan hun sympathie voor onderzoek naar gender-verhoudingen. Zij staan wel toe dat studentes bij tijd en wijle vrouwenstudies aan de orde stellen en onderzoek in doctoraalgroepen of scripties doen maar van structurele opname van vrouwenstudies in de leer der IB, tot uiting komend in theorievorming en publikaties, is geen sprake. Initiatieven van studentes blijven, aldus Hanna Piek en Esther Appelo in een notitie voor de vakgroep IB van de Universiteit van Amsterdam, incidentele, van bepaalde personen afhankelijke gebeurtenissen. 'Zodra de betrokken persoon verdwenen is, verdwijnt ook de kennis die is opgebouwd' (21.11.1989: 3). In de officiële Nederlandse IB-literatuur is van een gender-debat weinig of niets te merken. In het boek *Internationale betrekkingen in perspectief* (1987) van R.B. Soetendorp en A. van Staden is wel de klassenbenadering meegenomen maar ontbreekt het onderwerp vrouwen en ontwikkeling. Toch had dit gekund, bij voorbeeld op basis van de artikelen die Els Postel-Coster en anderen hierover tussen 1976 en 1987 in de *Internationale Spectator* hebben gepubliceerd (vgl. § 4). Het onderwerp heeft evenmin vermelding gevonden in het overzichtsartikel 'Recent and current research on international affairs in the Netherlands' van Philip Everts in de *Internationale Spectator* van november 1989. Nauwkeuriger is Rob Aspeslagh in zijn voor Clingendael geschreven overzicht *International studies in higher education in the Netherlands* (1990). Hij constateert dat in weerwil van de brede ontwikkeling van vrouwenstudies het feministisch perspectief in de in Nederland bedreven internationale studiën 'zeer zwak' is. Zo vonden de vredesactiviteiten van vrouwen geen weerklank in het onderzoek of in het blad *Transaktie*. Alleen met betrekking tot vrouwen en ontwikkeling is de situatie volgens Aspeslagh, die ook politiek gericht antropologisch onderzoek meeneemt, 'enigszins beter'. Hiervoor verwijst hij naar het werk van Postel-Coster (Leiden) en Geertje Thomas-Lycklama à Nijeholt (Wageningen).

Hoe staat het in dit verband met de IB-belangstelling van vrouwenstu-

dies? In de periodieken *Lover* (uit 1974), *Socialisties-Feministische Teksten* (uit 1978, met een overwegend uit politicologes bestaande redactie) en *Tijdschrift voor Vrouwenstudies* (uit 1980) komen artikelen met een IB-karakter alleen verspreid en zonder duidelijke inhoudelijke samenhang voor. De twee vrouwennummers van *Te Elfder ure* met elk één IB-artikel veranderen dit beeld niet. Van de in totaal zeventien artikelen, waaronder vier recensies, uit een periode van bijna zeventien jaar gaan er negen over de Derde Wereld, drie over de socialistische wereld en vijf over een afzonderlijk onderwerp (gelijkheid, imperialisme, reproductietechnologie, vrede en vrouwenhandel). Van een brede IB-belangstelling getuigen deze bladen niet, evenmin als het recente *Vrouwenlexicon* (1989), waarin slechts tien van de meer dan 750 lemmata een IB-karakter hebben. Volgens het in opdracht van het Ministerie van Onderwijs en Wetenschappen door Margo Brouns opgestelde overzicht *Veertien jaar vrouwenstudies in Nederland* (1988) geldt met betrekking tot politicologie – beschreven door Joyce Outshoorn – dat het terrein van de IB het 'minst ontwikkeld' is. Slechts over vrouwen en vrede zijn enkele publikaties te noemen en voor zover er onderzoek gedaan is naar internationale organisaties, betreft dit scripties (129). Dit laatste beeld behoeft in die zin een correctie dat Outshoorn de Derde Wereld-belangstelling van IB-studentes te gemakkelijk afboekt van het politicologische conto naar dat van de feministische antropologen. Van de veertien politicologische vrouwen en IB-scripties die ik uit Amsterdam, Nijmegen en Leiden ken, gaan er zeven over ontwikkelings- en Derde Wereld-problematiek, vijf over internationale organisaties als EG en VN, één over polemologie en één over internationale vrouwenhandel. Probleem is hier niet de gemeenschappelijke Derde Wereld-belangstelling van antropologes en politicologes, maar de verhouding tussen een internationale en een nationale oriëntatie binnen vrouwenstudies politicologie, waarbij de laatste heel wat sterker is dan de eerste. Interessant genoeg kennen vrouwenstudies politicologie begin jaren tachtig door toedoen van drie Annemiekes een duidelijke aanzet tot vrouwenstudies IB, maar op hun publikaties volgen geen nieuwe. Voortreksters zijn Annemiek Hoogenboom uit Amsterdam en Annemieke Voets uit Nijmegen met hun in 1977 gezamenlijk geschreven scriptie over vrouwen en bevrijdingsbewegingen in de Derde Wereld. Hieruit komen artikelen voort over vrouwenstrijd in de Derde Wereld in de *Socialisties-Feministische Teksten* (Hoogenboom/Voets 1979), *Lover* (Hoogenboom 1980) en het inleidende boek *Vrouwenstudies* (1983) van Saskia Poldervaart e.a. (Hoogenboom 1983). Annemieke Roobeek voegt hieraan een politicologisch aspect toe met haar bijdrage aan de Zomeruniversiteit Vrouwenstudies in 1981 over vrouwenbeweging en politieke machtsverhoudingen op inter-

nationaal niveau (Roobeek 1981b). Hiervoor steunt zij op het werk van enkele Amsterdamse IB-studentes naar aanleiding van de VN-vrouwenconferentie in Kopenhagen (Roobeek 1981a). Deze aanzet tot vrouwenstudies IB is terug te vinden in het boek van Poldervaart, waarin het artikel van Hoogenboom 'Vrouwen in niet-westerse samenlevingen' het enige IB-onderwerp is. Monique Leijenaar en Sawitri Saharso beperken zich in hun trendrapport *Vrouwen en politieke macht* (1983) eveneens tot het (sub-)nationaal niveau. Wel wijzen zij kort op het begrip internationaal in de betekenis van landenvergelijkend en – refererend aan het onderzoek van Betsy Thom (1981) – op de ontbrekende analyse van de positie van vrouwen in internationale organisaties (48). Het artikel van Roobeek laten zij ongenoemd. Eind jaren tachtig overheerst nog steeds de nationale oriëntatie. Vrouwenstudies politicologie onderscheidt zich daarmee van het tijdschrift over vrouwen en recht *Nemesis* (uit 1984), dat zowel de juridische en politieke ontwikkelingen rond internationale vrouwenverdragen (Europees mensenrechtenverdrag, artikel 19 EEG-verdrag, EG-richtlijnen, VN-BuPo- en -vrouwenverdrag) als de doorwerking daarvan in Nederland op de voet volgt en in kaart brengt (vgl. het Register 1984–1989). Gezien de waarde die de tweede golf aan deze verdragen hecht, is het des te opmerkelijker dat Willy Dorsman en Mieke Goudt in het door hen geredigeerde boek *Vrouwen en politieke strategie* (1990) op verspreide opmerkingen na aan het internationale niveau voorbijgaan. De belangstelling voor de voor vrouwen gunstige internationale verdragen gaat meer uit naar de nationale effecten dan naar een politicologische problematisering van de totstandkoming en beïnvloeding ervan. Hierdoor dringt zich het beeld op dat deze verdragen als 'dea ex machina' begroet worden.

Hoewel de relatie tussen de leer der IB en vrouwenstudies als gevolg van een hoge drempel bij IB en een beperkte internationale interesse bij vrouwenstudies niet bepaald intensief genoemd kan worden, lijkt het tijd de stand van zaken in de literatuur op te maken met betrekking tot onderzoeksresultaten, theoretische opvattingen en standpunten in het debat over gender en IB.

2. Amerikaanse politicologes over vrouwen en ontwikkeling

De visie van Amerikaanse politicologes op vrouwen en ontwikkeling is begin jaren tachtig te vinden in review-artikels van Jane Jaquette (1982a) en Kathleen Staudt (1984) en een eind 1982 door hen geredigeerd nummer van *Women & Politics* over vrouwen in ontwikkelingslanden: 'A Policy

Focus'. Drie opeenvolgende benaderingen zijn te onderscheiden: 1. liberaal-feministische kritiek op moderniseringstheorieën, 2. marxistische en socialistisch-feministische kritiek en 3. 'female sphere'-kritiek.

Liberaal-feministische kritiek op moderniseringstheorieën begint uiteraard bij Ester Boserup (1970), die aantoonde dat ontwikkelingshulp anders voor vrouwen dan mannen uitpakt. Voor vrouwen is het resultaat verlies van machtsposities in productie en handel en daarmee van zeggenschap in sociale en politieke structuren. Barbara Rogers (1980) analyseert hoe allen die in bilaterale hulpinstanties en intergouvernementele organisaties als FAO, UNDP of Wereldbank betrokken zijn bij planning en besluitvorming inzake ontwikkelingshulp, het proces van 'domestication' bevorderen door kritiekloze overname van de westerse vooronderstelling dat vrouwen hun activiteiten binnenshuis hebben. Voor Rogers (1981) vloeit hieruit tevens de noodzaak voort van politieke vrouwenstrijd voor het behoud van hun rechten op land en bezit. Verschillende onderzoeken tonen hoe lastig het is bestaand beleid te veranderen. Cornelia Flora (1982) beschrijft de moeizame wijze waarop een particuliere organisatie als de Ford Foundation vrouwen in haar beleid opneemt. Staudt (1982) en Rae Blumberg en Cara Hinderstein (1982) geven aan de hand van de US-Agency for International Development (AID) zicht op de bijzondere bureaucratische weerstanden die na vaststelling van overheidsbeleid om vrouwen in ontwikkelingshulp te integreren in de implementatie- en evaluatiefase blijken te bestaan.

Problematisch aan de marxistische kritiek op moderniseringstheorieën, voor zover deze naar vrouwen kijkt, is volgens Jaquette dat het marxisme in wezen dezelfde verwachtingen van modernisering koestert als de liberale theorieën (1982a: 275). Hierbij heeft het marxisme te weinig oog voor de onderdrukking van vrouwen en verwaarloost het de culturele en psychologische kanten ervan (Keuper/Smetsers 1988: 67). Volgens Jaquette probeert socialistisch-feministische kritiek aan dit euvel tegemoet te komen met analyses van mannelijke dominantie (patriarchaat), aandacht voor reproductieverhoudingen en de constructie van genderidentiteit (zoals in de antropologie uitgewerkt door Gayle Rubin). Een voorbeeld hiervan is de kritiek op de theoretische opvattingen van Boserup en Rogers van Lourdes Benería en Gita Sen. Zij missen daarin een klassendifferentiatie die zicht geeft op tegenstrijdige ontwikkelingen en ongelijkheden. Volgens hen zijn Derde Wereldvrouwen wel degelijk geïntegreerd maar 'op de onderste plaats in een hiërarchische en tegenstrijdige productie- en accumulatiestructuur' (1982: 60). Daarom bepleiten zij een analyse die kapitaalaccumulatie, klassenformatie en gender-verhoudingen verbindt en betrekken zij ook de reproductieve rollen van vrou-

wen (zoals huishouden, gezinsplanning, geboortecontrole en seksualiteit) in de beschouwing.

In de theorievorming over ontwikkeling onderkent Jaquette begin jaren tachtig binnen vrouwenstudies het ontstaan van een 'female sphere'-kritiek. Deze concentreert zich op de vrouwelijke identiteit en stelt daarmee feitelijk mannelijke definities van macht en ontwikkeling ter discussie. Daarmee legt deze benadering de basis voor een herdefiniëring van doelstellingen en een herstructurering van het veranderingsproces (1982a: 268). Aansluitend bij het onderscheid privé – openbaar en een positieve waardering van de privésfeer in de Derde Wereld als een door vrouwen bepaald terrein, vindt bij voorbeeld een herwaardering plaats van het begrip vrouwenmacht en daarmee het begrip mannenmacht. Ook Elise Boulding, die eerder over de positie van vrouwen in het Internationaal Systeem publiceerde, draagt aan de 'female sphere'-kritiek bij met haar opvattingen over de functie van vrouwelijke waarden in mondiale veranderingen. Zij betwijfelt of het zinvol is dat vrouwen naar integratie in het ontwikkelingsproces streven, wanneer zij weten dat datzelfde proces in het Westen leidde tot marginalisering van vrouwen. Vrouwen moeten daarom eerst de vraag beantwoorden wat voor soort wereld zij willen (Jaquette 1982a: 279-282; Keuper/Smetsers 1988: 62).

Terwijl deze drie benaderingen elk een bepaald aspect van vrouwen en ontwikkeling belichten, noemen Staudt en Jaquette het onderzoek naar beleidsimplementatie en bureaucratische weerstanden in *Women & Politics* nieuw, omdat dit beleidsonderzoek en vrouwenstudies combineert. Hieraan draagt zowel het vrouwen-en-ontwikkeling-onderzoek bij dat in de sociale en toegepaste wetenschappen is geconcentreerd en veel contacten heeft met ontwikkelingsinstanties, als vrouwenstudies dat geconcentreerd is in de humaniora, interdisciplinair van aard, westers georiënteerd en nauwelijks beleidsgericht is (1982: 1-2). Staudt meent dat deze combinatie leidt tot nieuwe vragen over 'the impact of the state in molding women's worlds, about gender as a distributive issue, and about the importance of context in defining and interpreting reality'. Antwoorden op deze vragen zullen de politicologie nieuwe inzichten opleveren 'which permit the discipline itself to be transformed' (1984: 55). Haar bepaald hooggestemde verwachtingen illustreert zij met veel titels over vrouwen en ontwikkeling die op het onderscheid privé – openbaar voortbouwen (maar dit ook bekritisieren). Het bijzondere bij deze benadering typeert zij als 'Public Women, Private Policies', omdat vrouwen zich intussen in de publieke sfeer bemoeien met politieke debatten over hen in de privésfeer toegedachte activiteiten. Omvattend onderzoek naar deze debatten op internationaal niveau, bij voorbeeld binnen de VN en andere internationale

fora, blijkt ondanks het VN-Decennium echter een lacune te zijn (62-63).

3. Internationaal Systeem en internationale arbeidsverdeling

De eerste die uitvoeriger ingaat op de positie van vrouwen binnen het zogenoemde Internationaal Systeem, is Boulding (1977). Zij werkt deze uit naar vrouwen en vredesactiviteiten, vrouwen als transnationale actoren (in de vorm van niet-gouvernementele organisaties) en vrouwenstrategieën buiten bestaande machtsstructuren om. Terwijl zij laat zien hoe vrouwen en hun opvattingen al dan niet in internationale structuren doordringen, illustreert Anna Davin (1975) hoe globale processen in nationale stelsels doorwerken. In haar artikel behandelt zij het verband tussen de opkomst van het Britse imperialisme en het ontstaan van een moederschaps-cultus in Engeland. De behoefte aan gezonde soldaten en arbeiders bracht nieuwe opvattingen voort over de taken van een 'goede' moeder. Belangrijk aan deze benaderingen is dat zij de positie van vrouwen niet in een nationaal maar in een globaal kader plaatsen.

Binnen de 'Wallersteinse' benadering van het wereldsysteem is in dit verband het onderzoek relevant van Joan Smith e.a. naar huishoudens en de wereldeconomie. Doordat zij zich niet tot betaalde arbeid beperken maar alle arbeid in beschouwing nemen, wordt het mogelijk een uitgebreider scala van sociale verhoudingen te onderzoeken dan gebruikelijk. Huishoudens zijn volgens hen geen geïsoleerde of kleine eenheden van sociale organisatie die verbonden zijn met nationale economieën, maar basiseenheden van een opkomend wereldsysteem. Een substantieel deel van de arbeidskracht in de kapitalistische wereldeconomie wordt niet door ruil op de arbeidsmarkt gegenereerd, maar door 'een systeem van reproductie dat op het eerste gezicht helemaal geen deel uitmaakt van het kapitalistisch produktiesysteem'. Desondanks zijn huishoudens als systemen van reproductie van de arbeidskracht onderworpen aan de wetten van de kapitalistische accumulatie. Met hun combinatie van betaalde en onbetaalde arbeid kunnen zij de voorziening van de arbeidskracht adequaat garanderen. Voor de wijze waarop arbeidskrachten tijdens het ontwikkelingsproces in lage lonen-sectoren worden opgenomen, zijn huishoudens – in veel culturen omvattender dan volgens huidige westerse gezinsopvattingen – een onmisbare voorwaarde voor overleven (1984: 7-9). Voor vrouwen in ontwikkelingslanden pakt dit nadeliger uit dan voor mannen, zoals Kathryn Ward aantoonde in haar onderzoek naar de effecten van buitenlandse investeringen en handelsafhankelijkheid op de economische

status van vrouwen binnen het wereldsysteem. In termen van aandeel in de beroepsbevolking en economische sectoren is de economische status van vrouwen in vergelijking met mannen verslechterd. Anders dan mannen blijven vrouwen overwegend met oudere produktievormen verbonden en is hun toegang tot nieuwe afhankelijk van de behoeften van het kapitalistisch systeem (1983: 120).

Politiek-economische benaderingen met aandacht voor multinationals en de wereldmarkt geven Andrée Michel e.a. (1981), Diane Elson en Ruth Pearson (1981), Swasti Mitter (1986) en Maria Mies (1986). Terwijl Michel e.a. de gevolgen van de internationalisering van de produktie voor vrouwen bekijken op grond van Afrikaanse ervaringen, ligt bij Elson en Pearson het accent op Zuidoost-Azië. De wijze waarop multinationals in Derde Wereld-landen aan goedkope arbeidskrachten komen – 'Nimble Fingers Make Cheap Workers' – leidt volgens Elson en Pearson tot een proces van onderschikking van vrouwen ('women's subordination as a gender'). Dit is niet alleen een zaak van ideologie (patriarchale opvattingen) maar ook van subtiele veranderingen in de dagelijkse praktijk die gepaard gaan met de opkomst van de moderne fabrieksarbeid. Zij onderkennen daarin drie tendensen ten opzichte van de bestaande onderschikking van vrouwen: 1. intensivering (in dat geval tasten bedrijven het gezag van vaders over dochters niet aan door op het werk geen modern westers gedrag te verlangen maar traditionele waarden te steunen); 2. desintegratie (in dat geval dragen ondernemingen er met schoonheidswedstrijden en dansavonden voor het personeel e.d. aan bij dat de fabrieksarbeid een ontsnappingsmogelijkheid schept voor gearrangeerde uithuwelijking); en 3. herschikking (om hun echtgenotes aan het gezag van andere mannen te onttrekken, willen mannen niet dat hun vrouwen in fabrieken werken maar thuis blijven) (99-100).

Mitter waarschuwt ervoor de relatie tussen multinationals en vrouwen enkel als zaak van ontwikkelingslanden te zien. De vorming van een nieuw proletariaat ziet zij als onderdeel van een bredere managementstrategie die met haar streven naar een flexibel arbeidspotentieel evenzeer de Derde als de Eerste Wereld raakt. Multinationals zijn niet alleen in staat arbeidsintensieve onderdelen van de produktie naar ver weg gelegen landen met goedkope vrouwenarbeid te brengen, maar ook bepaalde soorten werk uit te zetten bij kleine toeleveringsbedrijven in westerse landen die met deeltijd- en thuiswerk de toch al weinig oog voor werknemers hebbende vakbeweging en arbeidsbescherming omzeilen. Vaak vormen door migratie aanwezige zwarte vrouwen hiervoor de meest flexibele arbeid. Gezamenlijke ervaring van marginalisering schept echter ook een band tussen vrouwen die geografische en raciale grenzen overschrijdt –

vandaar de titel van haar boek: 'Common Fate Common Bond'. In dit verband benadrukt zij de door vrouwen uit de Derde en Eerste Wereld in de jaren tachtig gevormde internationale netwerken en de door deze voorgestane alternatieve economische strategieën (vgl. voor verschijningsvorm en verschillen met internationale vrouwenorganisaties Reinalda/Verhaaren 1989: hst. 18). Ook Mies die al vroeg onderzoek naar arbeidsverdeling tussen de seksen en integratie van plattelandsvrouwen in de wereldmarkt verricht, waarschuwt in haar boek *Patriarchy and Accumulation on a World Scale* (1986) voor de gedachte dat Derde Wereld- en westerse vrouwen tegengestelde belangen hebben. In haar visie vormen onderschikking en uitbuiting van vrouwen, natuur en koloniën een eerste vereiste voor de instandhouding van een globale, door kapitaalaccumulatie gedicteerde arbeidsverdeling. Vrouwen spelen in de moderne wereldmarkt een rol als goedkoopste producenten en consumenten. Voornaamste strategie van het internationale kapitaal om vrouwen wereldwijd in het accumulatieproces te integreren is het beleid vrouwen overal tot afhankelijke huisvrouwen te bestempelen (door Mies 'housewifization' genoemd). Dit proces gaat gepaard met een opsplitsing van de economie en de arbeidsmarkt in een formele sector met overwegend mannelijke werknemers en een informele waarin de meeste vrouwen terechtkomen die meer als bijverdienende huisvrouwen dan als echte werknemers worden beschouwd. Ook het socialistisch accumulatieproces is volgens haar gebaseerd op het mechanisme van housewifization en een naar sekse gescheiden dualisering van de economie.

4. Nederlandse opvattingen over vrouwen en Derde Wereld

De Nederlandse interesse voor vrouwen en ontwikkeling is een zaak van zowel antropologes als politicologes met eenzelfde combinatie van vrouwenstudies en beleidsgericht onderzoek als Staudt en Jaquette (1982) signaleren. Wat antropologes en politicologes interesseert, is moeilijk te scheiden. Uit het overzicht van Brouns blijkt dat feministische antropologes zich vooral bezighouden met de effecten van ontwikkelingsbeleid voor Derde Wereld-vrouwen en met de mogelijkheden voor verzet van vrouwen (201-202). De politicologische benadering verwoordt Hoogenboom en Voets (1979), met aandacht voor zowel de politieke en economische onderdrukking van Derde Wereld-vrouwen als hun bevrijdingsstrijd, en Hoogenboom (1983) in het boek *Vrouwenstudies* van Pol-dervaat. Daarin onderscheidt Hoogenboom tussen feministisch-antro-

pologische studies die het vooral gaat om de plaats van vrouwen in de eigen cultuur, en ontwikkelingsstudies met wortels in de ontwikkelings-economie, niet-westerse sociologie en leer der IB die het gaat om de materiële en culturele gevolgen van de Noord-Zuidconfrontatie voor niet-westerse samenlevingen (284-285). Onder ontwikkelingsstudies behandelt zij de invloed van het westen op de man-vrouwverhouding in de Derde Wereld (Boserup), kritieken op seksisme en economisme in gangbare liberale en marxistische ontwikkelingstheorieën, de moeizame inschatting van verwantschapsstructuren, de westerse gezinspolitiek en de rol van vrouwelijke seksualiteit in het ontwikkelingsproces. Volgens haar heeft de ontwikkelingspolitiek de trend uit de tijd van de koloniale overheersing voortgezet: 'de vrouwelijke autonomie werd verder uitgehouden en de afhankelijkheid van individuele vrouwen van één man is versterkt' (292). Apart gaat zij in op het onderwerp vrouwenbeweging en internationale machtsvorming, waarover Roobeek (1981b) publiceerde. Dit gaat over de VN-vrouwenconferentie in Kopenhagen en de beginnende internationale samenwerking van de tweede golf. Hoogenboom bespreekt belemmeringen voor samenwerking tussen vrouwen uit het Westen en de Derde Wereld en acht een omkering in het westerse denken noodzakelijk: 'Westerse vrouwen zullen zich emotioneel en strategisch moeten verplaatsen in de ervaringen en strategieën van niet-westerse vrouwen', willen zij niet tegen elkaar worden uitgespeeld (296).

De bijdrage van de feministische antropologie aan de theorievorming van vrouwenstudies over niet-westerse vrouwen ligt volgens Hoogenboom in de 'verfijning van begrippenkaders als privé en openbaar en productie en reproductie' (259). Binnen Nederlandse vrouwenstudies wordt hierover begin jaren tachtig gedebatteerd. Politicologe Marijke Mossink behandelt in 1981 'Privé – openbaar: een moeizame verhouding' in het themanummer 'Feminisme en antropologie' van de *Soc-Fem Teksten*, dat is voortgekomen uit een seminar in 1979-1980 over 'arbeidsdeling tussen de geslachten in onderontwikkelde economieën'. Het al in 1975 door Rubin ontwikkelde concept van een Sekse-Geslacht-Systeem (SGS) speelt in Nederland een rol na de vertaling van Rubins artikel in de *Soc-Fem Teksten* in 1980. Politicologe Irene Dubel e.a. betrekken dit op de theorievorming over vrouwen in de Derde Wereld. Zij waarderen het SGS vanwege de mogelijke analyse van vrouwenonderdrukking maar leveren kritiek vanwege de te geringe aandacht voor de produktiesfeer. De analyse van de productie mag niet beperkt blijven tot de arbeidsverdeling tussen de geslachten – zoals door Rubin uitgewerkt in het verband van de organisatie van verwantschap en de reproductie daarvan – maar moet ook de relatie tussen de arbeid van vrouwen en het geheel van produktierelaties – 'het

grotere geheel van de kapitalistische produktiewijze' – meenemen. Daartoe staan Dubel e.a. een koppeling van het SGS-concept met een marxistisch begrippenapparaat voor (1983: 185).

Het beleidsgerichte vrouwen-en-ontwikkeling-onderzoek heeft zijn wortels in de Leidse antropologie, waar Postel-Coster en Joke Schrijvers begin jaren zeventig de theorievorming als te statisch bekritiseren en zich vanuit een toenemende persoonlijke betrokkenheid met vrouwen thema's gaan bezighouden. Op verzoek van minister van ontwikkelingssamenwerking Jan Pronk schrijven zij ter gelegenheid van de VN-vrouwenconferentie in Mexico (1975) met medewerking van andere vrouwen een rapport over de positie van vrouwen in Derde Wereld-landen (*Vrouwen op Weg* 1976). De moeilijkheden bij het verkrijgen van gegevens en de onderzoeksresultaten zijn zodanig dat zij in 1976 in Leiden het onderzoeksprogramma Vrouwen en Ontwikkeling (VENO) opzetten, dat tot 1982 loopt en een voortzetting in kleinere projecten krijgt. Er ontstaan een documentatiecentrum, een landelijk overleg vrouwelijke antropologen (LOVA) en voor Postel-Coster in 1987 een bijzonder hoogleraarschap 'Positie van vrouwen in veranderende samenlevingen'. In de theorievorming staan marginalisatieprocessen centraal in samenhang met moederschap, dat behalve als bron van spanning als bron van macht wordt opgevat. Thomas-Lycklama à Nijeholt – in Pakistan bij het onderwerp vrouwen en ontwikkeling betrokken geraakt, van 1977 tot 1983 coördinator internationale vrouwenaangelegenheden op het ministerie van Buitenlandse Zaken, van 1979 tot 1984 bijzonder hoogleraar maatschappelijke stromingen in Wageningen en vanaf 1983 hoogleraar 'Vrouwen en ontwikkelingsstudies' aan het Institute of Social Studies (ISS) in Den Haag – besteedt in Wageningen bijzondere aandacht aan de positie van vrouwen in minder ontwikkelde landen. Zij vult haar leeropdracht in als 'Emancipatie van de vrouw, in het Westen zowel als het niet-Westen' en geeft het gebied vrouwen en plattelandsontwikkeling vorm, waarbij zij een kritische visie ontwikkelt op het door de VN voorgestane integratiebeleid van vrouwen. Op het ISS in Den Haag waar veel vrouwen uit Derde Wereld-landen studeren, krijgt het verzet van vrouwen aandacht in het werk van Mies, Kumari Jayawardena en Saskia Wieringa. Speciaal op Latijns-Amerika gericht zijn de cursussen van het Interdisciplinair Centrum voor Studie en Documentatie van Latijns-Amerika (CEDLA) in Amsterdam, verzorgd door o.a. Ineke van Halsema.

Artikelen van vrouwen als Postel-Coster en Thomas-Lycklama à Nijeholt in de *Internationale Spectator* geven zicht op de positie van vrouwen in het Nederlands ontwikkelingsbeleid. Wanneer dit beleid in 1975 voor het eerst aandacht aan vrouwen besteedt, schrijven Postel-Coster en Gisela

Schade (1976) over 'vrouwenemancipatie als dimensie van ontwikkelingsbeleid'. In juni 1980 komt een themanummer van het blad uit (vgl. Schrijvers e.a. 1980) met aandacht voor de VN-vrouwenconferentie in Kopenhagen (Thomas-Lycklama à Nijeholt), de bemoeienis van multinationals met vrouwen in Derde Wereld-landen (vrijhandelszones, vrouwenarbeid en voorbehoedmiddelen) (Wieringa), het onderzoeksprogramma Vrouwen en Ontwikkeling (Claudine Helleman e.a.) en voorlichting en bewustwording ten aanzien van Derde Wereld-vrouwen (Helena Berends). In 1981 bekritiseert Postel-Coster een dissertatie over de informele sector in West-Afrika omdat deze 'een blinde vlek voor het werk van vrouwen' vertoont. Hoewel de auteur een naschrift levert, blijft discussie uit. In 1983 belicht Postel-Coster een aantal misverstanden rond het begrip kostwinner in het ontwikkelingsbeleid (te westers ingekleurd) en gaat Schrijvers in op de westerse weerstanden tegen vrouwen als ontwikkelingsrelevant onderwerp. Hoe ver het na twaalf jaar met vrouwen en het Nederlands ontwikkelingsbeleid gekomen is, analyseren Ria Brouwers en Postel-Coster (1987).

Ook enkele publikaties van de Evert Vermeer Stichting van de PvdA zijn in dit verband relevant, zoals van Nicole Lucas en Maartje van Putten (1983, *Vrouwen de vergeten helpt*), Van Putten e.a. (1987, *Arm in arm*) en Paulien van den Tempel e.a. (1988, *Opstaan tegen armoede*). Deze bespreken zowel de positie van vrouwen in de Derde Wereld als het door Nederland te voeren ontwikkelingsbeleid. De bijdragen van Wieringa, Van den Tempel en Schrijvers in de laatste twee uitgaven over samenwerking en beleid in het spoor van de armsten zien de positie van vrouwen in samenhang met de algemene politiek. Over de gevolgen van de veranderende internationale arbeidsverdeling voor vrouwen in het Westen en de wijze waarop de Derde Wereld in de Eerste doordringt (migratie, thuisarbeid, 'feminisering van de armoede') gaan de publikaties van Van Putten en Lucas (1985, *Made in heaven*) en Lucas (1985 en 1986).

Terwijl in de *Internationale Spectator* de belangstelling voor vrouwen en Derde Wereld na het zwaartepunt in de jaren 1980-1983 lijkt weg te ebben, neemt deze toe in *Derde Wereld*. Dit blad brengt in 1982 voor het eerst artikelen over vrouwen (een vertaling van Benería en Sen's artikel uit *Feminist Studies* en een boekbespreking), gevolgd door twee artikelen in 1985 en 1986 en twaalf in 1988 en 1989, waaronder een theoretisch debat over de begrippen integratie en autonomie.

5. Van integratie naar autonomie? – het 'Derde Wereld'-debat

In maart 1988 constateert de redactie van *Derde Wereld* de toegenomen aandacht voor vrouwen, maar stelt tevens vast dat de artikelen niet in een theoretisch kader geplaatst worden. Zij begint daarom een artikelenreeks 'Vrouwen en verandering' met de bedoeling discussie los te maken. De reeks opent met een overzichtsartikel van Ina Keuper en Maria Smetsers. Zij onderscheiden drie benaderingen: een liberaal-feministische, een marxistisch-feministische en een die als synthese van marxistische en radicaal-feministische perspectieven aansluit bij onderzoek naar het verband tussen kapitalisme en patriarchaat – dit laatste vooral in de verhouding van produktie en reproductie – en zoekt naar 'analysekaders die niet alleen aandacht geven aan (veranderingen in) de produktiewijze, maar ook aan (veranderingen in) de maatschappelijke organisatie op het gebied van seksualiteit, voortplanting, opvoeding en verzorgende arbeid' (1988: 70). Lillian van Wesemael-Smit brengt een nieuw element in de discussie door erop te wijzen dat in de loop van de jaren tachtig de belangstelling verschoven is van positieverbetering van vrouwen als zodanig naar de vraag wat deze verbetering inhoudt en hoe die kan worden bewerkstelligd. Niet het begrip integratie staat daarbij centraal maar autonomie voor vrouwen (1988: 37). Dit houdt in dat vrouwen 'zélft de richting van ontwikkeling moeten kunnen bepalen en zelfbeschikkingsrecht over eigen lijf en leven krijgen' en dat hun visie prioriteit krijgt boven die van projectleiders of machthebbers. Zij onderscheidt naar 'organisatorische autonomie' – onafhankelijkheid van organisaties waarbinnen vrouwen zich organiseren ten opzichte van politieke partijen en westerse donorinstanties – en 'autonomie van vrouwen' in de zin van zeggenschap over eigen lijf en leven ten opzichte van anderen. Dit laatste behelst het individuele 'zelfbeschikkingsrecht' over lijf en leven evenals de collectieve 'medezeggenschap' waarmee vrouwen moeten kunnen opkomen voor belangen die zij als sekse delen en waarmee zij vorm kunnen geven aan de maatschappij. Pas als verandering in de machtsverhoudingen tussen de seksen is opgetreden, kan volgens Van Wesemael-Smit van meer autonomie voor vrouwen worden gesproken (42). Verdienste van het autonomiebegrip acht zij dat dit de 'asymmetrische machtsverhoudingen tussen de seksen' onder de aandacht brengt.

Het begrip autonomie is ontwikkeld door feministes in Derde Wereld-landen, onder andere door het internationale vrouwenennetwerk DAWN (Development Alternatives with Women for a New Era) in New Delhi, en in Nederland in 1983 geïntroduceerd door Dubel. Ook Thomas-

Lycklama à Nijeholt (1984) sluit voor haar kritiek op het integratiedenken van de VN in haar afscheidscollege in Wageningen aan bij Derde Wereld-feministes, die de bestaande strategie om vrouwen in ontwikkeling te integreren bekritiseren en medezeggenschap over ontwikkeling verlangen voor autonome vrouwenorganisaties met eigen strategieën. Deze opvattingen vinden bij Vrouwen en Ontwikkeling in Leiden zoveel weerklank (vgl. Boesveld e.a. 1985) dat de naam VENO in 1986 gewijzigd wordt in VENA: Vrouwen en Autonomie. Ook bij het ISS in Den Haag wordt over autonomie gediscussieerd. Lycklama à Nijeholt werkt haar kritiek op het VN-integratiedenken verder uit met een betoog ten gunste van strategieën van autonomie en transformatie. Deze moeten de belangenconflicten tussen vrouwen van verschillende rassen, klassen en posities in de globale economie in kaart brengen en proberen te overwinnen, mogelijke allianties met mannen identificeren en steun verwerven voor een feministisch ontwikkelingsperspectief dat gericht is op transformatie van de bestaande patriarchale aard van de maatschappij (1987: 34).

In *Derde Wereld* voeren Van Halsema e.a. (1988) bezwaren aan tegen de autonomiebenadering. Volgens hen werkt deze versluisend. Er is sprake van een 'containerbegrip' waaraan alles met betrekking tot Derde Wereld-vrouwen gerelateerd moet worden. Hoofdbezwaar is dat de autonomiebenadering wel vraagt wáár machtsvorming moet plaatsvinden (namelijk in de autonome vrouwengroepen) maar weinig aandacht heeft voor de grondslagen of mechanismen van macht en de interdependentie tussen mensen en bestaande politiek-economische machtsstructuren onderschat. Ook de relatie tussen individuele en collectieve autonomie achten zij problematisch, omdat niet ingegaan wordt op de vraag hoe door autonome individuen gevormde vrouwenorganisaties eruit zouden moeten of kunnen zien. Zowel de machtsrelaties tussen vrouwen onderling als de wijze waarop samenwerking tussen verschillende vrouwengroepen vorm gegeven moet worden, blijven onderbelicht. Schrijvers uit Leiden voelt zich door de kritiek aangesproken en verdedigt dat autonomie in vergelijking met interdependentie 'een andere vorm van macht of energie (is), die mensen niet hiërarchisch tegenover elkaar stelt en niet isoleert van anderen; autonomie zou mensen juist zonder element van dwang en uitbuiting met elkaar verbinden' (1989: 125; vgl. Van Halsema e.a. 1989 voor een reactie hierop). Francien van Driel en Mirjam van Reisen komen met een andere definitie van autonomie dan Van Wesemael-Smit en Schrijvers. Zij zien autonomie niet als een alternatief voor bestaande ontwikkelingsmodellen waarbinnen alle determinanten van ontwikkeling zijn meegenomen, maar als één van de determinanten – het streven naar egalitaire gender-verhoudingen – waarnaast andere determinanten als politieke, econo-

mische of culturele aspecten apart worden onderscheiden. Integratie krijgt daardoor een andere betekenis, te weten het integreren van vrouwen in bestaande veranderingsprocessen op grond van door vrouwen zelf gestelde voorwaarden en belangen. Autonomie blijft daarbij beperkt tot een strategie die zich richt op verandering van machtsrelaties tussen mannen en vrouwen met het doel gelijkwaardige gender-verhoudingen tot stand te brengen (57-58).

Hoe men dit debat ook inschat, het wijst op een devaluatie van het begrip integratie (dat langzamerhand weinig inhoud en betekenis meer heeft) en op de behoefte van vrouwen zeggenschap te krijgen over de voorwaarden van ontwikkeling. In zoverre staan machtsverhoudingen erin centraal.

6. Tweede Wereld, internationale organisaties en transnationale politiek

In vergelijking met de Derde Wereld is de politicologische belangstelling voor vrouwen in de Tweede Wereld zeer gering. Voor zover belangstelling wordt getoond, houdt deze meestal geen verband met IB-onderwerpen (ontwikkeling, veiligheid, internationale solidariteit e.d.) maar met de plaats van vrouwen in de afzonderlijke, zichzelf socialistisch noemende landen.¹ Voor de internationale dimensie van de relatie tussen vrouwen en staat in socialistische landen is volgens Maxine Molyneux in haar bijdrage aan het *Millennium*-debat pas recentelijk interesse ontstaan maar is nauwelijks theoretische literatuur voorhanden. Toch valt sociaal beleid in dergelijke landen volgens haar alleen te begrijpen wanneer internationale factoren worden meegenomen. Zij wijst erop dat de grote lijnen van beleid (b.v. gezinspolitiek) doorgaans teruggaan op in de Sovjetunie opgedane ervaringen en dat het sociaal beleid algemene staatsprioriteiten weerspiegelt die tot op grote hoogte een produkt zijn van de positie van deze staten in de internationale arena: 'This has never been more true than in the current phase of *perestroika* and rethinking, when socialist states are trying to revitalise their economies and societies in a process that has multiple, and contradictory, implications for gender relations' (1989: 225).

Met betrekking tot vrouwen eveneens weinig bestudeerde onderwerpen zijn internationale organisaties en transnationale betrekkingen. Anders dan de internationale arbeidersbeweging is de internationale vrouwenbeweging als transnationale actor nauwelijks onderzocht en in kaart gebracht. Uit het onderzoek van Bob Reinalda en Natascha Verhaaren *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868-1986* (1989) blijkt ech-

ter dat vrouwen wel degelijk subject en object van IB zijn, maar dat dit 'een vergeten hoofdstuk' in de geschiedenis van de IB is. Als subject blijven vrouwen met behulp van internationale vrouwenorganisaties al vanaf 1868 op internationaal niveau actief te zijn terwille van vrede, sociale hervormingen en gelijke rechten en kansen. Zij maken een ontwikkeling door van uitsluiting (IB als vanzelfsprekende mannenzaak) naar door henzelf via aanhoudend lobbyen bevorderde aanwezigheid bij intergouvernementele organisaties als de Volkenbond, VN, IAO, Organisatie van Amerikaanse Staten, Raad van Europa, EG e.d. Veel internationale vrouwenorganisaties kennen een consultatieve status en hebben bijgedragen aan de totstandkoming van speciale vrouwencommissies bij intergouvernementele organisaties (voor het eerst in 1928 bij de voorloper van de OAS). Bovendien bestrijden zij de ondervertegenwoordiging van vrouwen in nationale delegaties en de staf van internationale organisaties. De eerste golf van de vrouwenbeweging is op internationaal niveau niet weggeëbde – een beeld dat op nationaal niveau wel wordt gebruikt – maar nog steeds actief. De tweede golf is minder internationaal georiënteerd. Toch begint zij tijdens het VN-Decennium een op internationale vrouwenwerken gebaseerde internationale structuur te vormen, waarbij de netwerken een minder formele structuur dan de internationale vrouwenorganisaties van de eerste golf kennen en zich liefst autonoom opstellen tegenover de door mannen beheerste intergouvernementele organisaties. Dat de praktijk gecompliceerder is, blijkt uit de bijdrage aan het *Millennium*-debat van Kathleen Newland (1988). Zij laat zien hoe vrouwen die zich in de jaren zeventig bezighouden met het ontwikkelingsvraagstuk tot een transnationale beweging worden ('WID-movement') en opgenomen raken in de sfeer van interstatelijke betrekkingen en het intergouvernementele apparaat van de VN. Hoewel de beweging deze integratie overleeft, verandert zij door de optredende spanningen van karakter.

De internationale status van vrouwen weerspiegelt zich in verdragen en beleidsuitspraken van intergouvernementele organisaties. Waar vrouwen aldus object van IB zijn, geldt dat de vrouwenbeweging een lange weg heeft moeten afleggen voordat op intergouvernementeel niveau de gelijke rechten en kansen van vrouwen als uitgangspunt van internationaal beleid erkend zijn. Over de totstandkoming, interpretatie en naleving van deze verdragen is veel juridische literatuur voorhanden, die echter ook met een politicologische bril op gelezen kan worden gericht op bij voorbeeld agendavorming, invloed, besluitvorming en wijze van uitvoering. Een politicologische witte raaf in dit verband is het artikel van Myres McDougal e.a. (1975). Zij relateren het uitbannen van op sekse gebaseerde discriminatie aan mensenrechten van vrouwen en de publieke wereldorde.

7. Speuren naar gender-verhoudingen bij oorlog en vrede

Dat Amerikaanse feministes zich op grote schaal zijn gaan bezighouden met ontwikkelingsbeleid – dat wil zeggen met het voor hen nieuwe terrein van de buitenlandse politiek – is volgens Ellen Boneparth gestimuleerd door het VN-Decennium voor Vrouwen. Hoewel bezorgdheid over effecten van buitenlands beleid op vrouwen in ontwikkelingslanden al in 1974 in de VS tot oprichting van een vrouwenafdeling binnen de ontwikkelingsinstantie AID leidt, zorgen pas het Internationale Jaar van de Vrouw en het VN-Decennium voor massale bewustwording van vrouwen. Dat in de VS nog een nieuw beleidsterrein – militaire aangelegenheden – ruime aandacht van Amerikaanse feministes krijgt, verklaart zij uit de Vietnamoorlog en de daarmee verbonden discussie over militaire dienstplicht. Gezien het onvoldoende aantal gekwalificeerde mannelijke vrijwilligers volgt een beleidsbeslissing meer vrouwen in het leger toe te laten. Deze geeft aanleiding tot debatten over gelijke behandeling van vrouwen in het leger, de inzet van vrouwen in gevechtssituaties en verderreikende vragen van oorlog en vrede (*Women, Power and Policy*, 1982: 236-237). Op welke wijze Amerikaanse beleidmakers in het militaire apparaat van vrouwen gebruik maken, is te lezen bij Judith Stiehm (1982). Zij gaat zowel in op de argumenten waarmee mannen vrouwen buiten het eigenlijke militaire werk houden als op de redenen waarom vrouwen hun wettelijke uitsluiting accepteren. Ook bezint zij zich op de implicaties van deze uitsluiting en het daarop gebaseerde beleid. In het verlengde hiervan ligt het met steun van de Ford Foundation in 1987 gestarte WIIS-project (*Women In International Security*). Dit beoogt het aantal vrouwen op het terrein van internationale veiligheid in de VS te vergroten alsmede hun carrièrevooruitzichten te verbeteren. Kathleen Jones beziet de liberaal-feministische argumenten om vrouwen net als mannen dienstplichtig te maken met een radicaal-feministische blik: 'Feminists should demand access to the military only as a means to acquire the power base from which to redefine the range of responsibilities included in the concept of citizenship' (1984: 85). Omvattender in haar analyse is Betty Reardon in het boek *Sexism and the War System* (1985). Zij ziet seksistische onderdrukking en militarisme als uitingen van dezelfde onderliggende oorzaak (geweld) en pleit voor integratie van vredesonderzoek en vrouwenstudies.

Dat zowel bij vrouwen als mannen bepaalde veronderstellingen leven over een intrinsieke relatie tussen vrouwen en vrede, blijkt uit de geschiedenis van de vrouwenstrijd voor vrede. Bij het schrijven van haar overzichtswerk ontdekte Willemijn Posthumus-van der Goot 'dat de mannen

te allen tijde zoveel van de vrouwen verwachten': 'de gedachte is steeds dat wij als vrouwen moeten handelen, een verlossend woord uitspreken dat, zoals ook Olive Schreiner in 1906 opmerkte, géén man voor ons kan zeggen' (1961: 8). Een kritiek op Schreiner die de ook door feministes van de tweede golf aangehangen idee verwoordde dat vrouwen zich van mannen onderscheiden door een instinct om het door henzelf gebaarde leven te behouden, geeft Mossink in haar literatuuroverzicht van vrouwen en vrede. Zij laat zien dat Schreiners mening samenhangt met haar evolutionair feministisch gedachtengoed volgens welke verschillen tussen mannen en vrouwen zullen verdwijnen met uitzondering van het vredesstreven: 'als vrouwen hun rechtmatig aandeel in de macht zullen hebben, dan zal hun streven naar vreedzame geschillenregeling een van de weinige punten zijn waarop vrouwen zich echt onderscheiden van mannen' (1982: 54). Maar uit de studie van Ole Holsti en James Rosenau (1981) naar de buitenlandse politiekopvattingen van leidinggevende vrouwen blijkt dat in dit opzicht tussen mannelijke en vrouwelijke leiders weinig relevante verschillen bestaan. Hun onderzoeksresultaat kan echter geen argument zijn het zoeken naar gender-verhoudingen te staken.

Fascinerend om te lezen is de analyse door Carol Cohn van het taalgebruik van wat zij defensie-intellectuelen noemt. Hiervoor sluit zij aan bij modern feministisch onderzoek naar gender en taal dat zich richt op deconstructie van heersende vertogen door het kritiseren van de daarin gehanteerde rationaliteit en – veel moeilijker nog – de reconstructie door het scheppen van alternatieve visies en opvattingen van rationaliteit. In haar artikel doet Cohn verslag van haar participerende observatie in een wereld van mannen die zich bezighouden met beleid inzake kernwapens, nucleaire strategie en wapenbeheersing. In deze wereld is het volgens haar moeilijk 'not to notice the ubiquitous weight of gender, both in social relations and in the language itself' (1987: 688). Hierdoor is zij ervan overtuigd geraakt dat de door haar technostrategisch genoemde taal van deze specialisten 'both reflects and shapes the nature of the American nuclear strategic project, that it plays a central role in allowing defense intellectuals to think and act as they do, and that feminists who are concerned about nuclear weaponry and nuclear war must give careful attention to the language we choose – whom it allows us to communicate with and what it allows us to think as well as say' (690). Feministes moeten zowel dit technostrategisch vertoog 'ontmantelen' als andere en anders verwoorde toekomstvisies ontwikkelen gebaseerd op alternatieve concepties van rationaliteit.

In dezelfde benadering schrijft Jean Elshtain over realisme, rechtvaardige oorlog en feminisme in een nucleair tijdperk. In dit artikel doordenkt zij aan de hand van feministische vragen de rationaliteit van het realisme

uit de leer der IB, teruggaande tot klassieke auteurs als Niccolò Machiavelli en Thomas Hobbes. Haar werkwijze 'defamiliarizes its central categories'. De mannelijke 'homme de guerre' behoudt weliswaar zijn bijzondere rol, maar we herkennen nu expliciet de manieren waarop 'his soldierly virilization is linked to the realist woman's privatization'. Met andere woorden, ook de vrouwen die in de IB-theorieën niet genoemd worden omdat zij tot de privésfeer gerekend worden, komen nu in beeld. Dit gebeurt in relatie tot mannen, bij voorbeeld doordat zij geacht worden te zorgen voor de kinderen of opgevallende arbeidsplaatsen of omdat zij, zoals Elshtain bij Machiavelli leest, in het onderscheid openbaar – privé als spiegel fungeren voor het mannelijke oorlogvoeren ('a kind of civic cheerleader') danwel de 'andere', zachte waarden of deugden belichamen (1985: 42; 1987: 58). In het eerste deel van haar boek *Women and War* (1987) laat Elshtain uitvoeriger zien hoe de constructie van oorlog als gesanctioneerd collectief geweld is ontstaan en hoe dit vertoog van gewapende burgerlijke deugd belichaamd is in historische gebeurtenissen en personen (mannen en vrouwen). In het tweede deel van het boek analyseert zij de traditionele dichotomie waarbij vrouwen gelden als degenen die leven schenken en mannen als degenen die dit nemen. In haar overzicht van het vertoog over oorlog en politiek vanaf de Grieken tot nu krijgt ook de leer der IB met zijn debatten tussen idealisten en realisten een plaats. Dat vrouwen van de academische beoefening van het vak vrijwel uitgesloten zijn, vindt zij geen echt gebrek: 'Women can be included, can engage in the activity'. Problematischer is de aanmatiging dat politiek te reduceren is tot vraagstukken van veiligheid, conflictbeheersing en schadebeperking (89-90).

Ook het begrip vrede moet ter discussie gesteld worden. In haar bijdrage aan het *Millennium*-debat noemt Elshtain dit ontologisch een verdacht begrip, waarmee ook feministes voorzichtig moeten omgaan. Het verschijnt nooit zonder zijn dubbelganger oorlog: 'War is threatening disorder; peace is healing order. War is human bestiality ('male' and 'male' alone argue many feminists); peace is human benevolence ('female' and 'female' alone argue many feminists)' (1988: 442). Zij waarschuwt tegen verabsolutering van vrede en het onkritisch overnemen van de tegenstelling tussen de begrippenparen 'masculinism, patriarchy, violence, disorder' en 'feminism, matriarchy, non-violence, harmonious order' (448). Een feministisch internationalisme dat als vanzelf tot harmonie zou leiden, acht Elshtain twijfelachtig. Het vertoog over oorlog en vrede, waarin al vanaf de oude Grieken en Romeinen constructies van het 'vrouwelijke' tegenover het 'mannelijke' staan, laat namelijk het omgekeerde zien. Bij Machiavelli is het de man – de vorst – die orde brengt in 'a vast, unruly natural disorder construed as feminised in the sense of fickle, irrational,

whimsical, and destructive'. Ook bij Immanuel Kant die de liberaal-rationalistische argumentatie het duidelijkst formuleert en de voortgaande privatisering van vrouwen in de moderne samenleving vooronderstelt, is sprake van een overwinning op de wanorde (opgevat als natuur, als vrouw), zij het dat dit niet gebeurt door Machiavelliaanse manipulatie maar door de loop van het Recht uit de publieke (= mannelijke) sfeer (444-447).

8. De vrouwen in het 'Millennium'-debat over gender en IB

Aan het debat over gender en IB in *Millennium* in 1988 en 1989 nemen zowel vrouwen als mannen deel. Vrijwel alle deelnemers – die hier eerst aan bod komen – werken binnen de deconstructiebenadering. Brown zet zich af tegen de door haar liberaal-feministisch genoemde uitgangspunten dat uitsluiting van vrouwen uit IB synoniem is met hun inactiviteit daarin en dat het alsnog opnemen van vrouwen de gender-ongelijkheid zou opheffen. 'IB en gender' is volgens haar niet zo maar een kwestie van 'toevoeging van vrouwen aan de discipline'. Dat zou de basis van gender-ongelijkheid en vrouwenonderdrukking miskennen. In plaats daarvan wil zij nagaan welke gender-kwesties al in de IB-theorie en -praktijk zijn vastgelegd (1988: 464). Dit vereist een herdefiniëring van de relatie tussen de openbare en de privésfeer en een reconstructie van machtstheorieën die dat onderscheid niet problematiseren. Omdat de sociale wetenschappen vrouwen als subject hebben buitengesloten en aannemen dat de 'objectieve' wereld is zoals deze zich voordoet, met inbegrip dus van vrouwenonderdrukking als 'objectieve' conditie van de sociale wereld, moet alle ingesloten seksisme uit de sociale wetenschappen als zodanig en per discipline worden verwijderd. Hoe moeilijk dit bij de leer der IB is, blijkt volgens Brown uit het boek van Elshtain over vrouwen en vrede. Daarin denkt zij al te makkelijk over het opnemen van meer vrouwen in de beoefening van het vak. Bovendien maakt zij een interpretatiefout. Hoewel haar beschrijving aantoont dat in de IB-theorie wel degelijk gender-kwesties te onderkennen zijn, mag de nederlaag van het idealisme tegen het realisme in de IB-theorie niet gelijkgesteld worden met de uitsluiting van het vrouwelijke in de IB. Door dat wel te doen reproduceert zij volgens Brown precies datgene wat aan deze traditie met betrekking tot gender ideologisch is. Elshtain onderkent niet dat de huidige constructie van de IB-theorie als competitie tussen idealisme en realisme zelf ideologisch is en op bepaalde gender-waarden rust. Dit komt omdat Elshtain voor de IB-theorie te ge-

makkelijk Machiavelli's onderscheid tussen openbaar en privé accepteert, waarbij vrouwen óf fungeren als spiegel van de mannelijke oorlogsmakers óf de zachtere waarden en deugden belichamen die niet bij de 'Realpolitik' passen. Dit 'niet passen bij' wijst volgens Brown wel op een gender-verschil, maar betekent nog niet dat vrouwen bij Machiavelli tot de privésfeer beperkt blijven en dat, zoals Elshtain het doet voorkomen, vanaf dan het vrouwelijke in de IB is uitgesloten. Hierdoor vervalt volgens Brown de basis onder Elshtain's kritiek op het mannelijk realisme. 'Situating in this critical context, Elshtain's analysis of the relations between women, war and peace can be seen to be contained within, and bound by, the existing discourse of international relations, in which masculinity and femininity attach implicitly to realism and idealism respectively, and in which the latter is 'rationally' suppressed under the contemporary orthodoxy' (469). Volgens Brown ontbreekt een specificatie van de relatie tussen de constructie van macht en die van gender in IB. De in de huidige theorievorming (impliciet) veronderstelde ondergeschiktheid van vrouwen mag daarbij niet als vanzelfsprekend gelden, evenmin als de spanning tussen de begrippen gelijkheid en gender. Terwijl gelijkheid overeenkomst of gelijkwaardigheid veronderstelt, is gender maatschappelijk als verschil vervaardigd. In dat laatste – 'gender as difference' – ligt voor Brown het werkelijke beginpunt van een kritische IB-studie die bijdraagt aan het onderkennen en verklaren van sociale stratificaties en ongelijkheid op het niveau van globale verhoudingen.

Sandra Whitworth stelt het gegeven ter discussie dat de afwezigheid van vrouwen in IB als 'natuurlijk' wordt ervaren. Ook volgens haar zijn IB niet gender-neutraal of een sfeer zonder vrouwen. In tegendeel, zij gaat ervan uit dat theorie en praktijk van IB 'have always been gendered, and that international economic and political institutions contain, affect and are affected by understandings of gender' (1989: 266). Om duidelijk te krijgen in hoeverre dit zo is, beziet zij de verschillende IB-paradigmata (realisme, pluralisme en kritische theorie) vanuit feministisch perspectief. Wat het klassieke realisme van Hans Morgenthau en de regimetheorie betreft, lijkt een gender-analyse op grond van een ontologische nadruk op staten en staatsmannen haar eigenlijk bij voorbaat uitgesloten. Kennistheoretisch ziet zij evenwel aanknopingspunten – wordt althans de mogelijkheid van een gender-analyse niet uitgesloten – wanneer bij de interpretatie van centrale begrippen als nationaal belang, macht, het statensysteem e.d. rekening wordt gehouden met de historische context waaronder deze hun betekenis kregen. Tickner onderneemt in haar bijdrage een poging een feministisch perspectief aan Morgenthau's benadering toe te voegen. Zij gaat uit van Morgenthau's principes van het politiek realisme

en vat mannelijkheid en vrouwelijkheid op als sociaal geconstrueerde categorieën die naar tijd en plaats verschillen. Morgenthau's op Hobbes teruggaande visie op de politieke mens (=man) is volgens haar een sociale constructie met beperkingen. 'One might well ask where the women were in Hobbes' state of nature; presumably they must have been involved in reproduction and childrearing, rather than warfare, if life was to go on for more than one generation.' Bovendien draagt Morgenthau's nadruk op de conflictuele aspecten van het Internationaal Systeem bij tot een door andere realisten gedeelde neiging minder nadruk te leggen op elementen van samenwerking en regeneratie 'which are also aspects of international relations'. Algemener geformuleerd suggereert Tickner dat Morgenthau's poging een objectieve, universele theorie over internationale politiek te construeren geworteld is in veronderstellingen over de menselijke natuur en moraal die in de moderne westerse theorie met mannelijkheid worden geassocieerd (1988: 432-433).

Tickner werkt dit feministisch perspectief verder uit voor de begrippen macht en veiligheid. Anders dan Morgenthau wil zij macht in de internationale sfeer niet alleen opvatten als een zaak van door masculien geweld beheerst conflict maar ook van samenwerking, waarbij zowel dwang als overtuiging en coalitievorming een rol spelen. Ook het begrip nationale veiligheid moet niet beperkt blijven tot de masculiene aspecten van militaire dreiging. Veiligheid heeft evenzeer van doen met de bevrediging van basisbehoeften, die op hun beurt weer veel van doen hebben met vrouwen: 'but only recently have women's roles as providers of basic needs, and in development more generally, become visible as important components in devising development strategies' (435). Wat Tickner betreft moet conflictoplossing liever niet gebaseerd zijn op een zero-sum-resultaat (verliezer-overwinnaar) maar op wederzijds voordeel, waarbij de een even legitieme gezichtspunten heeft als de ander. Tickner komt vervolgens tot een feministische herformulering van Morgenthau's principes van het politiek realisme (437-438). Daarin worden bepaalde gezichtspunten, aansluitend bij het gegeven dat de menselijke natuur zowel mannelijk als vrouwelijk is, niet langer als gender-neutraal gezien maar als deels mannelijk. Met haar aanzet tot een feministische epistemologie van de IB hoopt zij bij te dragen aan een denken 'from a more global perspective which appreciates cultural diversity but at the same time recognizes a growing interdependence which makes anachronistic the exclusionary thinking fostered by the nation-state system' (437).

Terug naar Whitworth' bespreking van de IB-paradigmata. Bij de kritische theorie, waarvan een gender-analyse gezien het maatschappijkritisch karakter het meest mag verwachten, moet zij vaststellen dat 'no

critical international relations theorists have yet discussed gender in any sustained fashion'. Zij spreekt daarom over 'the most damning criticism, that can be made of it'. Desondanks verwacht zij het meeste van een IB-theorie die zowel kritisch als feministisch is. Waar een kritische IB-theorie vooral van het feminisme kan profiteren, is het inzicht dat vrouwen 'gemaakt in plaats van geboren worden', of anders gezegd, dat niet alleen gender-verhoudingen een zaak van sociale constructie zijn maar alle sociale verhoudingen. 'Examinations of the social construction of meaning pointed to by feminist analysis can be applied to a variety of traditional international relations concerns such as international organisations, militarism, the state system and so on' (270).

Anne Marie Goetz komt binnen de deconstructiebenadering tot een kritiek op de theorievorming over vrouwen en ontwikkeling. Zij sluit aan bij de kritiek van Derde Wereld-feministes op het westerse feministische denken, dat te weinig rekening houdt met de verschillen tussen vrouwen (in b.v. Derde en Eerste Wereld). Zij probeert erachter te komen wat de tekortkomingen van het beleid voor vrouwen in ontwikkeling voor een feministische epistemologie betekenen. Hierdoor is binnen ontwikkelingsprogramma's een compartementalisatie opgetreden die vrouwen los van mannen ziet en daarmee het belang van relaties tussen vrouwen en mannen ontkent. Bovendien gaat de samenhang verloren tussen de uiteenlopende identiteiten en belangen van vrouwen (als boerin, werkneemster, huisvrouw, fabrieksarbeidster, handelaarster enz.) met de wijze waarop klasse en etniciteit de gender-verhoudingen in verschillende contexten beïnvloeden. Het epistemologisch effect hiervan is volgens Goetz een beperking van de mogelijke kennis over Derde Wereld-vrouwen (482-483). Maar ook misleiding is hiervan het gevolg, omdat de feministische praktijk in ontwikkeling een extrapolatie en projectie is van de ervaring van vrouwenonderschikking en 'gendered identity' in het Westen. Het is dan ook niet vreemd dat Derde Wereld-vrouwen westerse feministes 'cultureel kolonialisme' verwijten. Degenen die hier oog voor hebben, zijn de zogenoemde 'cultureel feministes' en degenen die beïnvloed zijn door het poststructuralisme en deconstructiedenken. Maar volgens Goetz schiet het cultureel feminisme met zijn aandacht voor uiteenlopende vrouwelijke identiteiten te kort in inzicht in onderdrukkende machtsmechanismen. De deconstructiebenadering daarentegen kan met zijn ontmanteling van allerlei zekerheden in het westerse universalistische denken voorkomen dat het feminisme vasthoudt aan bepaalde kennis en onderdrukkingsmechanismen. 'In dismantling the female subject as a construct of humanist discourses of culture and ideology beyond individual control, female identity is revealed as a shifting social construct, with no

epistemologically significant ontological autonomy' (489). Vanuit deze werkwijze zal het mogelijk zijn een visie op vrouwen in ontwikkeling te ontwerpen die gedifferentieerder is dan de vigerende en rekening houdt met 'the multiplicity of oppressions with which women must engage by virtue of their different positions in sexist, racist, and imperialist conflicts, acknowledging the imperative of confronting those structures of power with alternative values' (492).

9. De mannen in het 'Millennium'-debat over gender en IB

Van de mannen die aan het debat deelnemen – Philip Windsor, Halliday en Robert Keohane – is reeds gezegd dat zij positief staan tegenover een debat over gender en IB. Windsor (1988) vindt dat de rol van vrouwen centraal hoort te staan in elke discussie over IB. Hij verbaast zich erover hoe weinig interesse er voor de rol en verwachtingen van vrouwen bestaat in termen van hun effecten op IB. Het ter discussie stellen van de culturele en intellectuele veronderstellingen waaruit het huidige denken is voortgekomen, acht hij een uitdaging. Halliday's verklaring van de geringe IB-belangstelling voor gender-vraagstukken is al ter sprake gekomen. Zijn argumenten om er wel naar te kijken zijn: 1. het betwistbare karakter van de gender-neutraliteit van IB gezien de uiteenlopende effecten die internationaal beleid, of dit nu militair of economisch is, op mannen en vrouwen kan hebben; 2. de groeiende erkenning dat allesbehalve gender-neutrale internationale processen en beleid in de praktijk een belangrijke rol spelen bij het bepalen van de maatschappelijke plaats van vrouwen en het structureren van economische, sociale en politieke verhoudingen tussen de seksen; 3. de toegenomen betekenis van vrouwen als internationale actoren en 4. het toegenomen bewustzijn dat veel beleidskwesties een gender-aspect hebben. De gender-dimensie van IB illustreert hij aan de hand van mensenrechten (waaronder vrouwenrechten) en nationalisme: 'Throughout the world is has been men who have seen in the state, and in the ideologies legitimating it – of which nationalism is the most potent – a means of enforcing their control over women' (1988: 424). Het stellen van de vraag naar gender en IB voegt volgens Halliday niet slechts een nieuw onderwerp toe, maar kan een versterking betekenen van de in de jaren tachtig opgetreden trend naar transnationalisme en internationale politieke economie met zijn aandacht voor zowel de samenhang tussen staten en maatschappijen als de effecten van internationale processen – of deze intergouvernementeel zijn of niet – binnen nationale samenlevingen.

Ook Keohane staat positief en verwachtingsvol tegenover een feministische IB-theorie. Volgens hem heeft die tot taak kernbegrippen als macht, soevereiniteit en wederkerigheid opnieuw te doordenken. 'It will ask whether male constitutions of these concepts have affected how we think about international relations, and how our thinking might be changed by reflecting on the concepts'. Hij is het met Elshtain eens dat 'high politics' een 'gendered concept' is juist omdat dit vrouwen uitsluit (1989: 246). In het verlengde hiervan kan kritiek worden geleverd op objectivistische of reductionistische modellen uit het neorealisme of het dichotome denken ten aanzien van hiërarchie en markt. Een feministisch empiricisme kan bijdragen tot erkenning van vaak-over-het-hoofd-geziene feiten en tot inzicht in de mate waarin het interstatelijk systeem berust op ondergewaardeerde vrouwenarbeid of op 'gendered structures of society that disadvantage women' dan wel afhankelijk is van 'gendered roles' als diplomaten, soldaten enz. Meest ambitieus lijkt Keohane een verkenning van de condities waaronder repressie van vrouwen meer of minder ernstig is: 'what types of states, and of international systems, have more adverse consequences for women's lives than others'. Een door bepaalde feministes voorgestane postmodernistische benadering die de mogelijkheid van enige epistemologie ontkent, lijkt Keohane voor IB een doodlopende weg: 'agreement on epistemological essentials constitutes a valuable scientific asset that should not be discarded lightly' (248–249). In plaats daarvan staat hij een alliantie voor tussen twee elkaar aanvullende kritieken op het neorealisme: een neoliberale institutionalisme – dat het gedrag van staten probeert te begrijpen door analyse van het Internationaal Systeem maar anders dan het neorealisme instituties even belangrijk acht als machtsverdeling – en feminisme. Dit laatste zou intellectuele affiniteit met het institutionalisme moeten kunnen vinden omdat dit nadruk legt op 'power as ability to act in concert, diffuse as well as specific reciprocity, and the role of networks as well as hierarchies'. Het feministisch perspectief zou theorieën over complexe interdependentie en institutionele verandering een rijkere, meer gender-bewuste formulering kunnen geven en kritiek kunnen leveren op 'the gender bias to be found in conceptions of interdependence and institutionalism created by men', aldus Keohane (250).

10. Conclusie: Ares en Eirene

Anders dan de meeste beoefenaren van de leer der IB het doen voorkomen, en ook anders dan Sarah Brown, concludeer ik dat vrouwenstudies

wel degelijk over IB getheoretiseerd hebben, zij het binnen bepaalde perken. Vanuit het vertrekpunt ontwikkeling zijn globale verbanden onthuld waaraan de leer der IB niet kan blijven voorbijgaan. Deze zijn zowel politiek-economisch (veranderende internationale arbeidsverdeling en doorwerking naar de Eerste en straks ook Tweede Wereld, dualisering van de economie naar sekse, marginalisering, housewifization en verslechtering van de economische status van vrouwen) als politicologisch (domestication en verlies van zeggenschap in politieke structuren, vrouwonvriendelijk intergouvernementeel ontwikkelingsbeleid, maar ook – en hier komen nieuwe onderwerpen in beeld – deelname van vrouwen aan publieke debatten over privaat beleid, maatschappelijke organisatie van seksualiteit, voortplanting, opvoeding en verzorgende arbeid, autonome strategieën en tegenmacht van vrouwen). Ook over militarisme en oorlog en vrede is getheoretiseerd, daarentegen weinig of niet over Oost-Westverhoudingen, internationale conflicten, totstandkoming van internationaal beleid (vrouwvriendelijke verdragen zijn, zoals gezegd, niet geproblematiseerd), politieke integratie en het bredere terrein van de buitenlandse politiek. Gerelateerd aan de fasen van vrouwenstudies zijn de eerste fase (zoeken naar sekse als variabele) en de tweede (verschuiving naar inhoud en nieuwe onderwerpen) wel aan te wijzen maar behalve bij ontwikkeling niet breed uitgemeten. Voor de derde fase (herziening van paradigmata) bestaat een recente aanzet die zich niet direct op machtsverhoudingen of verdelingsvraagstukken richt maar op sociale constructie van betekenissen. Dit deconstructiedenken maakt duidelijk dat de centrale IB-begrippen en vooronderstellingen allesbehalve gender-neutraal zijn. Zelfs Morgenthau's politiek realisme ontkomt niet aan een dergelijke doordenking vanuit feministisch perspectief. Of de in hun eerste en tweede fase nauwelijks tot de leer der IB toegelaten vrouwenstudies ditmaal succesvoller zullen zijn, hangt behalve van de vorderingen van deze benadering – die met uitzondering van Goetz betrekkelijk los staat van het eerder naar vrouwen en IB verrichte onderzoek – af van de leer der IB. Het verschil bij de laatste is dat er nu mannen zijn die zich in een vaktijdschrift positief over een gender-debat hebben uitgelaten. Het wachten is dan ook op doorwerking van hun beloftes in de eigen theorievorming en publikaties, want pas dan wordt duidelijk of Eirene echt op het territoire van Ares is toegelaten.

Noot

1. Het blad *Oost-Europa Verkenningen* komt al vroeg met themanummers en artikelen over vrouwen. Doorgaans gaat het om nationale ontwikkelingen. Dit

geldt ook voor het enige artikel over vrouwen in de Sovjetunie in de *Internationale Spectator* (1982).

Literatuur

- Benería, L., G. Sen, Class and Gender Inequalities and Women's Role in Economic Development – Theoretical and Practical Implications. *Feminist Studies*, voorjaar 1982, 157-176; als Ongelijkheid op basis van klasse en sekse en de rol van vrouwen in economische ontwikkeling. Theoretische en praktische implicaties. *Derde Wereld*, oktober 1982, p. 55-57.
- Berends, H., Voorlichting en bewustwording t.a.v. vrouwen in de Derde Wereld. *Internationale Spectator*, juni 1980, p. 352-357.
- Blumberg, R.L., C. Hinderstein, At the End of the Line: Women and United States Foreign Aid in Asia, 1978-1980. *Women & Politics*, winter 1982, p. 43-66.
- Boesveld, M., e.a., (1985), *Naar Autonomie van Vrouwen*. Onderzoek als begeleiding bij een ontwikkelingsproces, Den Haag.
- Boserup, E. (1970), *Women's Role in Economic Development*, Londen.
- Boulding, E. (1977), *Women in the twentieth century*, New York.
- Brouwers, R., E. Postel-Coster, Vrouwen in de Nederlandse ontwikkelingssamenwerking: Hoever zijn wij gekomen? *Internationale Spectator*, december 1987, p. 605-613.
- Brown, S., Feminism, International Theory, and International Relations of Gender Inequality. *Millennium*, 1988, p. 461-475.
- Cohn, C., Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals. *Signs*, 1987, p. 687-718.
- Danforth, S., Women. Development and Public Policy: A Selected Bibliography. *Women & Politics*, winter 1982, p. 107-124.
- Davin, A., Imperialisme en moederschapscultus. *Te Elfder Ure*, 20, 1975, p. 764-779.
- Driel, F. van, M. van Reisen, De integratie van autonomie: naar een onderscheid van strategieën van vrouwenprojecten. *Derde Wereld*, december 1988, p. 53-73.
- Dubel, I., A. van Heur, M. de Kwaasteniet, Over theorievorming met betrekking tot vrouwen in de Derde Wereld. *Kongresbundel winteruniversiteit vrouwenstudies 1983*, Nijmegen 1983, p. 181-185.
- Elshtain, J.B., Reflections on War and Political Discourse: Realism, Just War, and Feminism in a Nuclear Age. *Political Theory*, 1985, p. 39-57.
- Elshtain, J.B., *Women and War*, New York 1987.
- Elshtain, J.B., The Problem with Peace. *Millennium*, 1988, p. 441-449.
- Elson, D., R. Pearson, Nimble Fingers Make Cheap Workers: An Analysis of Women's Employment in Third World Export Manufacturing. *Feminist Review*, voorjaar 1981, p. 87-107; als The Subordination of Women and the Internationalisation of Factory Production. In: K. Young e.a. (red.), *Of Marriage and the Market: Womens subordination in international perspective*, Londen 1981, p. 144-166.
- Fiora, C.B., Incorporating Women into International Development Programs:

- The Political Phenomenology of a Private Foundation. *Women & Politics*, winter 1982, p. 89-106.
- Goetz, A.M., Feminism and the Limits of the Claim to Know: Contradictions in the Feminist Approach to Women in Development. *Millennium*, 1988, p. 477-496.
- Halliday, F., Hidden From International Relations: Women and the International Arena. *Millennium*, 1988, p. 419-428.
- Halsema, I. van, G. Hofstede, M. Maassen van den Brink, De machteloosheid van de autonomie. *Derde Wereld*, december 1988, p. 37-52.
- Halsema, I. van, G. Hofstede, M. Maassen van den Brink, Nogmaals autonomie ter discussie. *Derde Wereld*, augustus 1989, p. 93-95.
- Helleman, C., e.a., Met vrouwen op weg. Ervaringen met het onderzoeksproject Vrouwen en Ontwikkeling. *Internationale Spectator*, juni 1980, p. 326-331.
- Holsti, O.R., J.N. Rosenau, The Foreign Policy Beliefs of Women in Leadership Positions. *Journal of Politics*, mei 1981, p. 326-347, en in: E. Boneparth (red.) (1982), *Women, Power and Policy*, New York, p. 238-262.
- Hoogenboom, A., A. Voets, Vrouwenstrijd in de Derde Wereld. Slaat de aanval op imperialistische bolwerken ook bressen in het patriërchaat? *Socialisties-Feministische Teksten*, 3, 1979, p. 165-194.
- Hoogenboom, A., Vrouwen in niet-westerse samenlevingen. In: S. Poldervaart e.a. (1983), *Vrouwenstudies*. Een inleiding. Nijmegen, p. 258-296.
- Jaquette, J.S., Women and Modernization Theory: A Decade of Feminist Criticism. *World Politics*, januari 1982, p. 267-284(a).
- Jaquette, J.S., Women and Development. *Women & Politics Data Bases. Women & Politics*, winter 1982, p. 125-128 (b).
- Jones, K., Dividing the Ranks: Women and the Draft. *Women & Politics*, winter 1984, p. 75-87.
- Keohane, R.O., International Relations Theory: Contributions of a Feminist Standpoint. *Millennium*, 1989, p. 245-253.
- Keuper, I., M. Smetsers, Vrouwen en ontwikkelingsproblematiek: een overzicht van theoretische benaderingen. *Derde Wereld*, maart 1988, p. 57-81.
- Lauran, W., B. Reinalda, *Vrouwen en internationale betrekkingen*. Een bibliografiese aanzet. *Nijmeegse Studies*, 7, februari 1986.
- Lucas, N., M. van Putten (1983, 1985²), *Vrouwen de vergeten helpt*. Een oriëntatie op de positie van vrouwen in de Derde Wereld, Amsterdam.
- Lucas, N., Internationale arbeidsverdeling en vrouwenarbeid. Enkele nieuwe ontwikkelingen. *Tijdschrift voor Politieke Economie*, september 1985, p. 101-114.
- Lucas, N., Geduldig, gehoorzaam en goedkoop? Vrouwen en de veranderende internationale arbeidsdeling. *Te Elfder Ure*, 39, november 1986, p. 172-187.
- Lycklama à Nijeholt, G., The fallacy of integration: the UN strategy of integrating women into development revisited. *Netherlands Review of Development Studies*, 1987, p. 23-37.
- Maarseveen, H. van, D. Pessers, M. Gunning (red.) (1987), *Internationaal Recht en Vrouwen*. De betekenis van het internationaal recht voor vrouwen in Neder-

- land, 2 delen, Zwolle.
- McDougal, M.S., H.D. Lasswell, L.-Ch. Chen, Human Rights for Women and World Public Order: The Outlawing of Sex-Based Discrimination. *The American Journal of International Law*, 1975, p. 497-533.
- Michel, A., H. Agbessi-Dos Santos, A.F. Diarra (1981), *Femmes et multinationales*, Parijs.
- Mies, M. (1986), *Patriarchy and Accumulation on a World Scale*. Women in the International Division of Labour, Londen.
- Mitter, S., (1986), *Common Fate, Common Bond*. Women in the Global Economy. Londen.
- Molyneux, M., Some International Influences on Policy-Making: Marxism, Feminism and the 'Woman Question' in Existing Socialism. *Millennium*, 1989, p. 255-263.
- Mossink, M., Van duifjes en bommen. Literatuur over vrouwen en vrede. *Lover*, juni 1982, p. 51-57.
- Newland, K., From Transnational Relationships to International Relations: Women in Development and the International Decade for Women. *Millennium*, 1988, p. 507-516.
- Postel-Coster, E., J. Schrijvers (1976), *Vrouwen op weg*. Ontwikkeling naar Emancipatie, Assen.
- Postel-Coster, E., G. Schade, Vrouwenemancipatie als dimensie in ontwikkelingsbeleid. *Internationale Spectator*, december 1976, p. 715-720.
- Postel-Coster, E., De informele sector: een vlag die de lading niet dekt. *Internationale Spectator*, september 1981, p. 535-538.
- Postel-Coster, E., Misverstanden rond de kostwinner in het ontwikkelingsbeleid. *Internationale Spectator*, september 1983, p. 549-555.
- Posthumus-van der Goot, W.H. (1961), *Vrouwen vchten voor vrede*, Arnhem.
- Putten, M. van, N. Lucas, *Made in heaven*. Vrouwen en de veranderende internationale arbeidsdeling, z.pl. 1985.
- Putten, M. van, J.J. Kleinrensink, C.P. van den Tempel (1987), *Arm in arm*. Ontwikkelingssamenwerking in het spoor van de armsten, Amsterdam.
- Reardon, B.A. (1985), *Sexism and the War System*, New York.
- Reinalda, B., N. Verhaaren, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868-1986*. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen, De Knipe 1989.
- Rogers, B. (1980), *The Domestication of Women*. Discrimination in Developing Societies, Londen.
- Rogers, B., Land Reform: The Solution or the Problem? *Human Rights Quarterly*, 2, 1981, p. 96-102.
- Roobeek, A., Een verslag van een actualiteitencollege. Vrouwen in internationale betrekkingen: Kopenhagen 1980. *Discorsi*, januari 1981, p. 4-5 (a).
- Roobeek, A., Kopenhagen 1980: Vrouwenbeweging en politieke machtsverhoudingen op internationaal nivo. *Kongresbundel Zomeruniversiteit Vrouwenstudies*, Amsterdam 1981, p. 10-15 (b).
- Schrijvers, J., G. Thomas, S. Wieringa, Ter inleiding. *Internationale Spectator*, juni

- 1980, p. 309-311 (themanummer: Kopenhagen: de tweede VN-conferentie voor vrouwen. Vrouwen en ontwikkeling).
- Schrijvers, J., Cultuur als camouflage: Westerse weerstanden tegen vrouwen als ontwikkelingsrelevant onderwerp. *Internationale Spectator*, september 1983, p. 556-562.
- Schrijvers, J., Het begrip autonomie: van leefruimte naar de container? *Derde Wereld*, maart 1989, p. 119-127.
- Smith, J., I. Wallerstein, H.-D. Evers (red.) (1984), *Households and the World-Economy*, Beverly Hills.
- Staudt, K.A., Bureaucratic Resistance to Women's Programs: The Case of Women in Development. In: E. Boneparth (red.) (1982), *Women, Power and Policy*, New York, p. 263-281.
- Staudt, K.A., J.S. Jaquette, Women and Development. Introduction. *Women & Politics*, winter 1982, p. 1-6 (door hen geredigeerd themanummer: Women in Developing Countries: A Policy Focus).
- Staudt, K.A., Public Women, Private Policies and Development: A Review Essay. *Women & Politics*, voorjaar 1984, p. 55-67.
- Stiehm, J.H., Women, Men, and Military Service: Is Protection Necessarily a Racket? In: E. Boneparth (red.) (1982), *Women, Power and Policy*, New York, p. 282-293.
- Tempel, C.P. van den, R. Cuperus, J.J. Kleinrensink (1988), *Opstaan tegen armoede*. Ontwikkelingsbeleid in het spoor van de armsten, Amsterdam.
- Thom, B., Women in International Organizations: Room at the Top: The Situation in Some United Nations Organizations. In: C.F. Epstein e.a. (red.) (1981), *Access to Power: Cross-National Studies of Women and Elites*, Londen, p. 169-181.
- Thomas-Lycklama à Nijeholt, G., Kopenhagen: de tweede VN-wereldconferentie voor vrouwen. *Internationale Spectator*, juni 1980, p. 312-318.
- Thomas-Lycklama à Nijeholt, G. (1984), *Vrouwen en ontwikkeling: de spanning tussen integratie en autonomie*, Wageningen.
- Tickner, J.A., Hans Morgenthau's Principles of Political Realism: A Feminist Reformulation. *Millennium*, 1988, p. 429-440.
- Ward, K.B., The Economic Status of Women in the World-System: A Hidden Crisis in Development. In: A. Bergesen (red.) (1983), *Crises in the World-System*, Beverly Hills, p. 117-139.
- Wesemael-Smit, L. van, Positieveverbetering van vrouwen - een voortgaande discussie. *Derde Wereld*, mei 1988, p. 37-59.
- Whitworth, S., Gender in the Inter-Paradigm Debate. *Millennium*, 1989, p. 265-272.
- Wieringa, S., Vrijhandelzones, vrouwenarbeid en voorbehoedsmiddelen. De bemoeienissen van multinationale ondernemingen met vrouwen in Derde-Wereldlanden. *Internationale Spectator*, juni 1980, p. 319-325.
- Windsor, Ph., Women and International Relations: What's the Problem? *Millennium*, 1988, p. 451-460.
- Women and International Relations Bibliography. *Millennium*, 1988, p. 517-537.

Boekbesprekingen

Gaston L. Sporre, **Ambtelijke invloed (v)erkend. De verhouding tussen politiek bestuur en ambtelijke organisatie nader beschouwd**, Vuga Uitgeverij B.V., 's-Gravenhage 1988.

Leven wij in een 'ambtenarenstaat'? Een begrip als de 'vierde macht' (zoiets als de vijfde colonne) wijst in die richting. 'Affaires' als die van de bouwsubsidies, breed uitgemeten in de media, doen hetzelfde. Sporre, in het dagelijks leven werkzaam als organisatie-adviseur, buigt zich in deze studie, ook verschenen als proefschrift, over de invloed van ambtenaren binnen het openbaar bestuur. De relevantie van een dergelijke vraagstelling, ofschoon zeker niet nieuw, staat buiten kijf. Sporre wijst in het inleidende eerste hoofdstuk terecht op de beperkingen van de dogmatisch-staatsrechtelijke kijk op dit vraagstuk, waarin geen twijfel mogelijk is over de superioriteit van het politieke systeem ten aanzien van de ambtelijke sfeer.

Hoe echter, kunnen zaken als macht en invloed binnen politiek-ambtelijke organisaties worden afgebakend en (empirisch) onderzocht? Zoals vele onderzoekers stuit ook Sporre op dit probleem. Zijn oplossing, even gemakzuchtig als praktisch, bestaat uit het introduceren van het totaalbegrip 'ambtelijke speelruimte': 'de mogelijkheid voor een ambtenaar om vanuit zijn positionering binnen de organisatie richting te geven aan de uitkomsten van die organisatie' (p. 21). Het overgrote deel van de studie (hoofdstukken 2 tot en met 4) bestaat vervolgens uit een onderzoek naar de achterliggende factoren van de aldus gedefinieerde ambtelijke speelruimte.

Men kan zich afvragen of Sporre in zijn speurtocht geen (tijdrovende) omtrekkende beweging maakt. Vertrokken wordt vanuit het onderscheid van Van Zuthem, die vier processen aangeeft waardoor machtsverschuiving (in dit geval van politiek niveau naar ambtenarij) kan plaatsvinden: 'delegatie', 'democratisering', 'coalitie' en 'atomisering'. Het is mij niet duidelijk waarom de auteur zijn pijlen in eerste instantie (en zo uitvoerig) richt op de gevolgen van interne democratisering van het overheidsapparaat. Hij belandt hierdoor zelfs in Zweden (hoofdstuk 2: Zweedse casus), waar echter geen noemenswaardig verband tussen democratisering en ambtelijke speelruimte wordt aangetroffen. Was er dan geen (beter) kom-